

Kohtuullisen minimin viitebudjettien laadinta ja käyttö

Anna-Riitta Lehtinen ja Kristiina Aalto

Viitebudjetti on laskelma kotitalouden tarvitsemien lyhytkestoisten ja pitkäkestoisten tavaroiden ja palveluiden kulutusmenoista. Kohtuullisen minimin viitebudjetin tavoite on mahdollistaa kulutus, jolla ihminen tulee toimeen, voi ylläpitää terveyttään sekä osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan. Viitebudjettien laadinnassa yleistyneen kuluttajälähtöisen menetelmän avulla tavoitetaan kuluttajien näkemykset ja yhteisymmärrys kohtuullisen minimin mukaiseen kulutukseen katsotuista tarpeista ja niiden tyydyttämiseksi tarvittavista hyödykkeistä. Vuosien 2015 ja 2018 välillä viitebudjeteissa on tapahtunut muutoksia niin hinnoissa kuin niiden sisällöissä. Hintamuutoksista merkittävin on ollut ruoan hinnan aleneminen. Terveiden ylläpidon ja tietotekniikan kustannukset ovat nousseet niiden sisältöjen laajenemisen myötä. Viitebudjetteja on hyödynnetty viranomaisten päätöksen teossa, neuvonnassa ja yksityisissä kotitalouksissa.

Kuvaamme artikkelissa kohtuullisen minimin viitebudjettien laadintaa ja niiden hyödyntämistä. Tarkastelemme lisäksi vuodelle 2018 päivitetyn budjetin eroja vuoden 2015 hintapäivitettyyn viitebudjettiin, jonka sisältö määritettiin vuonna 2010. Viitebudjetilla ymmärretään listaa hinnoitelluista hyödykkeistä, joita määrätyn tyyppinen talous tarvitsee määrättyllä elintasolla tullakseen toimeen (Fisher 2007). Viitebudjetti on siis laskelma kotitalouden tar-

vitsemien lyhytkestoisten ja pitkäkestoisten tavaroiden ja palveluiden kulutusmenoista. Kohtuullisella kulutuksella ymmärretään kulutustasoa, joka on välttämätön ylläpitämään fyysistä ja psyykkistä terveyttä ja antaa mahdollisuuden osallistua yhteiskunnassa tavanomaiseen toimintaan sosiaalisesti hyväksyttävällä tavalla (Borgeraas 1987). Käyttämämme kohtuullisen minimin kulutustaso on edellistä niukempi. Kohtuullisen minimin mukainen viite-

MMM Anna-Riitta Lehtinen (anna-riitta.lehtinen@helsinki.fi) ja MML Kristiina Aalto (krisitiina.aalto@helsinki.fi) ovat projektisuunnittelijoita Helsingin yliopiston Kuluttajatutkimuskeskuksessa. Kirjoitus perustuu vuonna 2018 julkaistuun tutkimukseen Lehtinen ja Aalto (2018). Se on saanut rahoituksen Strategisen tutkimuksen neuvostolta, Suomen Akatemia, päättönumerot 293103 ja 314250 (TITA- Eriarvoisuuden torjuminen niukkuuden aikana). Kiitämme Mika Pantzaria, Antti Suvantoa, ja lausunnonantajaa hyödyllisistä ja rakentavista kommentteista artikkeliin.

budjetti sisältää nykyisin välttämättöminä tai useimpien mielestä lähes välttämättöminä pidetyt tuotteet ja palvelut ja niin, että arki sujuu, voi ylläpitää terveyttä sekä osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan (Lehtinen ym. 2010).

Viitebudjetteja on laadittu kauan. Kuuluisin on Rowntreen (1901) tutkimus Yorkin köyhistä. Työväestön toimeentuloa selvitettiin myös Yhdysvalloissa ja Australiassa lähes samoihin aikoihin (Deeming 2010). Suomessa työväestön toimeentuloa selvittivät Groundstroem vuonna 1897 ja Hjelt vuonna 1908 (Toivonen 2008). Tultaessa 2000-luvulle viitebudjetteja on laadittu erityisesti Euroopassa. Euroopan unionin kaikissa jäsenmaissa on laadittu viitebudjetti joko kaikille kulutusmenoryhmille tai vähintään ruoalle sekä terveydelle ja hygienialle (Goedemé ym. 2015). Viitebudjettien käyttöä ja hyväksyttävyyttä on edistänyt uusi kuluttajalähtöinen laadintamenetelmä, konsensuaalinen menetelmä, jossa kuluttajilla on aktiivinen ja iso rooli asiantuntijoiden ja tutkijoiden rinnalla. Suomessa viitebudjetteja on laadittu tällä menetelmällä kaksi kertaa vuosina 2010 ja 2018 (Lehtinen ym. 2010; Lehtinen ja Aalto 2018). Viitebudjettien hintoja on päivitetty vuosille 2013 ja 2015 kuluttajahintaindeksillä (Lehtinen ja Aalto 2014, 28 taulukko päivitetty vuoden 2015 tasolle).

Kulutusta voidaan lähestyä hyödyntämällä kotitalouksien keskimääräisiä kulutusmenoja, joita Suomessa kokoaa Tilastokeskus, sekä tekemällä kyselyjä tai haastattelemalla kuluttajia. Lähestymistapaan vaikuttaa se, mitä tutkitaan. Tarkastellaanko tulojen riittävyyttä määrätyn kulutustason saavuttamiseksi vai sitä, millaisilla hyödykkeillä saavutetaan tietty kulutustaso? Kohtuullisen kulutuksen ja kohtuullisen minimin mukaisen kulutuksen sisällön määrittely vaatii kriteerejä, mutta niiden määrittäminen on

vaikeaa, koska kohtuullisuus on suhteellista. Elinolosuhteet vaihtelevat eri maissa ja maiden sisällä, joten yleispätevien määrittelyjen tekeminen on hankalaa. Kuka pystyy määrittelemään, mikä on kohtuullista kulutusta minulle tai yleisesti tässä yhteiskunnassa? Miten kohtuullista kulutusta tai kohtuullisen minimin mukaista kulutusta tulisi määritellä, jotta tavoitetaan konkreettiset hyödykkeet kyseisellä kulutustasolla? Viitebudjeteissa kuluttajien yhteisymmärrykseen, konsensukseen, perustuva kohtuullisen minimin mukaisen kulutuksen sisällön määrittely tulee perusteluineen läpinäkyväksi.

1. Standardeista esimerkkilaskelmiin

Olenneisinta viitebudjettien rakentamisessa on, kuka tai ketkä määrittelevät ne hyödykkeet, jotka hyödykekoriin valitaan ja miten ne hinnoitellaan (Aatola ja Viinisalo 1999; Deeming 2010). Hyödykekorin muodostavat tavarat ja palvelut, jotka katsotaan kuuluvaksi määrätyn tasoiseen tarpeiden tyydytykseen. Kun tavarat ja palvelut on hinnoiteltu ja tehty laskelmat, puhutaan viite-, standardi- tai tarvebudjeteista tai budjettistandardeista. Budjetteja ovat laatineet 1900-luvulla yksinomaan asiantuntijat. Ensimmäisen suomalaisen budjetin laativat Aatola ja Viinisalo vuonna 1999 vähimmäisturvan tason arvioinnin tueksi. Siinä tutkijat ja asiantuntijaryhmät määrittivät korien sisällöt ja tutkijat laativat niiden pohjalta laskelmat. Aatola ja Viinisalo (1999) kutsuivat laskelmiaan tarvebudjeteiksi ja menetelmää suppeaksi konsensukseksi.

Euroopassa on vuoden 2009 jälkeen käytetty budjeteista nimitystä viitebudjetti ja samalla on korostettu esimerkkilaskelmia vertai-

lutietona muun muassa viranomaisten päätöksenteon tukena syrjäytymisen ehkäisyssä, kotitalouksien talouden hallinnassa tai neuvontatilanteissa (Aatola ja Viinisalo 1999; Warnaar ja Luten 2009). Budjeteista nimeä budjettistandardi käyttävien mielestä on tärkeää korostaa standardien roolia normeja asetettaessa, jotta voidaan suojella kaikkein haavoittuvimpia (Saunders ja Bedford 2017).

Vuonna 2008 julkaistiin ensimmäinen laaja konsensuaalisella menetelmällä laadittu viitebudjetti Isossa-Britanniassa (Bradshaw ym. 2008). Menetelmää oli kehitetty useita vuosia. Kuluttajalähtöisen menetelmän käynnistäjiä olivat Joanna Mack ja Stewart Lansley (1985), jotka esittivät hyödynnettäväksi kansalaisten omakohvaisia näkemyksiä köyhyysrajasta ja kansalaisten yhteisymmärrystä tarvittavista hyödykkeistä niukalla kulutustasolla. Suomessa viitebudjetit laaditaan lähes samoin kuin Isossa-Britanniassa eli kuluttajilla on suurin panos välttämättömiksi katsottujen tavaroiden ja palveluiden määrittämisessä kohtuullisen minimin mukaisessa kulutuksessa ja asiantuntijat arvioivat ja tarkistavat koriluonnoksia. Euroopan unionin rahoittamissa hankkeissa (Warnaar ja Luten 2009; Goedemé ym. 2015) on käytetty kuluttajalähtöistä menetelmää, mutta asiantuntijoiden rooli budjettien laadinnassa on ollut niissä suurempi kuin Ison-Britannian tai Suomen käyttämissä menetelmissä.

Sisällön määrittäminen kuluttajalähtöisellä menetelmällä on ollut vähemmän alttiina kriitikille kuin asiantuntijoiden ja viranomaisten laatimat sisällön määrittelyt, jotka välttämättä jäävät pienen ja ehkä taustoiltaan yksipuolisemmän ryhmän laatimiksi (Storms ja Van den Bosch 2009). Viitebudjetissa tarkastellaan kulutusmenoja, ei tulojen riittävyttä kulutuk-

seen tai miten pitäisi kuluttaa. Viitebudjetit perustuvat kotitalouksien arjen käytäntöihin sekä kuluttajien omiin näkemyksiin ja kokemuksiin, minkä perusteella voidaan edistää budjettien yhteiskunnallista hyväksyttävyyttä (Storms ja Van den Bosch 2009; Deeming 2011). Saunders ja Bedford (2017) edellyttävät, että budjeteilla on oltava kytkös ympäröivään maailmaan sekä kuluttajien kohtaamiin olosuhteisiin ja taloudellisiin tilanteisiin, jotta ne olisivat käyttökelpoiset.

Suomessa viitebudjetit on laadittu kohtuullisen minimin tasolle. Taso on niukka, mutta kuitenkin niin, että kotitalous on toimintakykyinen, kotitalouden ja sen jäsenten arjen toiminnot sujuvat sekä kotitalouden jäsenet voivat ylläpitää terveystään sekä osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan (Lehtinen ym. 2010). Olemme modifioineet menetelmää teknisesti siten, että kuluttajat tekevät itsenäisesti kotitehtäviä ryhmäkeskustelujen lisäksi. On tärkeää, että kuluttajilla on tilaisuus vaikuttaa budjettien sisältöihin mahdollisimman paljon laadinnan eri vaiheissa. Kotitehtävän hyödykkelistojen yksityiskohtainen arviointi ja ruokapäiväkirjojen pitäminen syventävät ja osin helpottavat heidän tehtävänsä. Erilaisia kotitalouksia ja sosioekonomisia taustoja edustavat kuluttajat määrittävät budjettien sisällöt ryhmäkeskusteluissa, joissa pohditaan yhdessä kohtuullisen minimin mukaista kulutusta ja mitä tarpeita hyödykkeiden pitää tyydyttää arjen sujumiseksi. Laskelmien ja hinnoittelun pohjaksi on määritettävä tarvittavat tavarat ja palvelut ja niiden määrät. Niiden pohjalta tutkijat kokoavat hinnat ja laskevat budjetit. Näin saadaan selville, miten paljon tarvitaan rahaa tarpeiden tyydyttämiseen ja mitä kohtuullisen minimin mukainen kulutus maksaa.

2. Lähtökohtana tarpeet

Viitebudjettien teoreettisena viitekehyksenä on yleisesti hyödynnetty Amartaya Senin (1995) toimintamahdollisuuksien teoriaa sekä Ken Doyalin ja Ian Goughin (1991) inhimillisten tarpeiden teoriaa. Sen (1995) kutsuu laajasti ymmärrettyjä resursseja toimintamahdollisuuksiksi. Ne mahdollistavat toimintoja, jotka tuottavat hyvinvointia suoraan tai välillisesti. Hyödykkeet ovat arvokkaita, koska niillä on erilaisia toimintoja mahdollistavia ominaisuuksia. Sen (1995) ei ole listannut, mitä välttämättömät toimintamahdollisuudet ovat. Doyal ja Gough (1991) näkevät toimintamahdollisuudet sellaisen tarpeiden tyydytyksenä, että ihminen voi osallistua yhteiskunnalliseen elämään, kunkin toimintamahdollisuudet toteutuvat ja kullakin on edellytykset elinvoimaiselle elämälle.

Doyal ja Gough (1991) ovat nimenneet autonomian ja terveyden universaaleiksi perustarpeiksi, joiden tyydyttämisen toteutuessa osallistuminen tavanomaiseen sosiaaliseen elämään on mahdollista. Perustarpeita tyydyttää joukko välittäjätarpeita: ravitseva ruoka, vesi, riittävän suojan mahdollistava asunto, turvallinen työympäristö ja fyysinen ympäristö, terveydenhuolto, turvallinen lapsuus, merkitykselliset ihmissuhteet, fyysinen ja taloudellinen turvallisuus sekä peruskoulutus (Doyal ja Gough 1991; Gough 2017). Edellä lueteltuja välittäjätarpeita on käytetty hyväksi viitebudjettien laadintaprosesseissa, sillä ne ovat konkreettisia ja toimivat viitekehyksenä hyvin (Bradshaw ym. 2008; Storms ja Van Den Bosch 2009; Goedemé ym. 2015).

Kohtuullisen tai sitä niukemman kulutuksen tai elintason määrittäminen vie lähelle hyvinvointi- ja köyhyystutkimusta. Kategorisesti ajatellen köyhyysrajan alapuolella on köyhyys

ja sen yläpuolella kohtuus (Aatola 2004). Hyvinvointi voidaan määritellä suoraan tarpeellisuudesta sen kautta, mitä ja miten paljon yksilöllä on käytettävissään hyvinvoinnin kannalta olennaisia kulutustavaroita tai muita elämänlaatuun vaikuttavia hyödykkeitä tai epäsuorasti käytettävissä olevien resurssien, kuten tulojen avulla. Välttämättömiksi katsotut hyödykkeet vaihtelevat yksilöstä toiseen yksilöiden demografisten ja henkilökohtaisten ominaispiirteiden ja elinvaiheen mukaan, minkä lisäksi jokaisella kotitaloudella on omat toimintatapansa ja resurssinsa oman kotitalouden tarvitsemien palvelujen tuottamiseksi. Kohtuullisen tai sitä niukemman kulutuksen määrittely vaihtelee eri aikakausina. Yhteiskunnan keskimääräisen elintason noustessa muuttuu käsitys niiden hyödykkeiden määrästä ja laadusta, jotka katsotaan kuuluvan kaikille (Moisio 2009). Hyödykkeiden, jotka katsotaan välttämättömiksi tietyille kulutustasolle tai elintasolle määrittelyn taustalla vaikuttavat kulttuuri, aika, ympäristö ja erilaiset tilanteet.

Hyödykkeiden hankinta ja käyttö eli kulutus on paitsi tarpeiden tyydytystä ja resurssien kohdentamista, myös valintojen tekemistä, sosiaalista toimintaa, itsensä ilmaisemista ja elämysten kokemista. Kulutuksen kautta ihmiset rakentavat ja ilmaisevat identiteettiään ja elämäntyyliään, kiinnittyvät sosiaalisiin ryhmiin tai erottautuvat niistä sekä kaiken kaikkiaan osallistuvat sosiaaliseen toimintaan (Warde 1996). Välttämättömien hyödykkeiden määrittely määrätylee kulutustasolle on vaikeaa, koska hyödykkeitä tulee markkinoille jatkuvasti lisää ja samaan aikaan vanhoja poistuu, mikä hämää käsitystä välttämättömistä hyödykkeistä. Lisäksi kuluttajien yksilöllistyminen haastaa tarpeiden tyydyttämisen ymmärtämistä. Vaikka määritetään tasoltaan niukkoja

budjetit, talouksilla on oltava ainakin jonkin verran valinnanmahdollisuuksia kulutuksessa (Storms ja Van den Bosch 2009; Lehtinen ym. 2010).

3. Kohtuullisen minimikulutuksen määrittely

Suomessa ja muissakin maissa on toistaiseksi määritetty niukkoja, kohtuullisen tai minimikulutuksen budjetit. Niukkaa tai kohtuullista kulutusta on yksinkertaisempi määrittää kuin korkeamman kulutustason kulutusta. Jotta niukka tai kohtuullinen kulutus on mahdollista, huomio on välttämättömissä tarpeissa ja välttämättömäksi katsotussa kulutuksessa. Korkeammalla tasolla kulutukseen liittyviä tarpeita on vaikeampi erottaa haluista ja lisäksi tarpeiden tyydyttämiseen on runsaasti vaihtoehtoja. Viitebudjetit on laadittu konsensuaalisella menetelmällä melko lyhyen aikaa. Menetelmä on työläs, eikä sitä voi koko laajuudessaan toteuttaa usein, joten menetelmän kehitystyö on vielä kesken. Toistaiseksi kuluttajälähtöisellä menetelmällä ainoastaan Isossa-Britanniassa on pystytty arvioimaan sisältöjä noin kolmen vuoden välein sekä kokoamaan uudet budjetit noin viiden vuoden välein (Davis ym. 2010).

Konsensuaalisella menetelmällä laadittujen viitebudjettien keskeinen ajatus on, että niiden sisältöä määrittävät erilaiset taustat edustavat kuluttajat ja lopputuloksena on kuluttajien välinen yhteisymmärrys sisällöstä. Konsensuaalinen menetelmä on ennen muuta prosessi. Yhteisymmärryksen saavuttamiseksi tarvitaan pohdintaa, perusteluita, asioiden tarkastelua eri suunnilta ja toisten kuuntelua, mikä muokkaa myös prosessiin osallistuvien näkemyksiä.

Kuluttajat osallistuvat ryhmäkeskusteluihin, joita tarvitaan useampia, koska yhteisymmärrystä haetaan kaikesta kulutuksesta, joka määrättylle kulutustasolle katsotaan kuuluvaksi.

Menetelmä edellyttää kuluttajien osallistamista ja sitoutumista. Kuluttajien aktiivinen paneutuminen pohdintaan laajentaa ja konkretisoi erilaisista hyödykevaihtoehdoista johtuvia kustannuksia. Jotta mahdollisimman laaja kuva tavanomaisesta arjesta saadaan esille, tarvitaan erilaisia kuluttajia: eri-ikäisiä, erilaisissa kotitalouksissa eläviä, ammatiltaan ja koulutukseltaan erilaisia kuluttajia (Bradshaw ym. 2008; Deeming 2010; Lehtinen ja Aalto 2018). Esimerkiksi keskustelu yksinomaan työttömien tai pienituloisten kesken supistaa keskustelua ja saattaa rajoittaa sitä keinotekoisesti välttämättömäksi katsotuista hyödykkeistä (Bradshaw ym. 2008). Samanlaiset kotitaloudet ovat hyvin saman mielisiä, eikä kulutusvaihtoehtoja tuoda todennäköisesti yhtä monipuolisesti keskusteluun kuin erilaisia taustoja edustavien kotitalouksien kesken. Kuluttajien lisäksi asiantuntijat osallistuvat laadintaprosessiin. Yleensä asiantuntijat arvioivat hyödykekoreja, mutta monissa maissa ulkopuoliset asiantuntijat ovat olleet laatimassa myös ruokabudjettia. Suomessa asiantuntijat ovat olleet mukana arvioimassa kuluttajakeskustelujen pohjalta laadittuja hyödykekoriluonnoksia. He eivät ole juurikaan muuttaneet korien sisältöä, sen sijaan he ovat tehneet muutoksia tuotteiden määrään ja käyttökiiniin.

Suomalaisten viitebudjettien pohjana ovat ryhmäkeskustelut kuluttajien ja asiantuntijoiden kanssa sekä kuluttajien tekemät kotitehtävät (hyödykelistaus ja ruokapäiväkirja). Tuoreimman viitebudjetin (Lehtinen ja Aalto 2018) laadinnan pohjana ovat olleet kaksi ryhmäkeskustelukertaa kevään 2017 aikana Helsingissä,

Hämeenlinnassa, Mikkelissä ja Oulussa. Keskustelujen välillä osallistujilla oli noin kaksi kuukautta aikaa kotitehtävien tekemiseen. Lisäksi osallistujilla oli mahdollisuus kommentoida hyödykekoriluonnoksia sähköisesti.

Ryhmäkeskustelujen tarkoitus on määrittää hyödykekorien sisällöt, mutta sitäkin tärkeämpiä ovat kuluttajien perustelut, miksi tuotteita tarvitaan ja mitä toimintoja talouksissa on välttämätön ylläpitää kohtuullisen minimin mukaisesti. Olemme käyttäneet vuoden 2018 päivityksessä samaa keskustelurunkoa ryhmäkeskusteluissa kuin vuonna 2010. Ensimmäisellä keskustelukerralla keskustelijat johdatetaan aihepiiriin ja kartoitetaan eri menoryhmien välttämättömäksi katsottuja toimintoja ja tuotteita. Ensimmäisessä keskustelussa on kuitenkin päästy yhteisymmärrykseen ruokaan liittyvistä periaatteista, vaikka se ei ole ollut keskustelun tavoite. Toisessa keskustelussa kotitehtävien tekemisen jälkeen välttämättömyyksien pohdinnassa päästään syvemmälle ja näkemykset ja kokemukset auttavat muiden hyödyke-ryhmien arvioimisessa. Jotkut hyödykeryhmät ovat vaikeita arvioida, kuten kodin lyhytkestoisten tarvikkeiden määrät. Kun asioista keskustellaan ryhmässä, monet ovat keskustelun kuluessa pystyneet tarkentamaan arvioitaan. Toinen keskustelukerta on laadinnan ja prosessin kannalta tärkein, sillä siinä saavutetaan konsensus kuluttajien oman kokemuksen, toisten kuuntelun ja keskustelun kautta, jolloin vältytään yksinomaan mielipiteiden käsittelyltä. Kuluttajat arvioivat toisessa keskustelussa ja kotitehtävässä oman talouden tyyppisen talouden kulutusta oman kokemuksensa perusteella. Prosessin läpinäkyvyys osallistujiin päin lisää heidän motivoitumistaan ja paneutumistaan pohdintoihin.

Vuonna 2010 lähdimme laatimaan viitebudjetteja niin sanotusti puhtaalta pöydältä, mutta vuosina 2017–2018 tilanne on ollut toinen, sillä osalle osallistujista viitebudjetit olivat tuttuja julkisuudesta. Ensimmäinen ryhmäkeskustelu ja aiempi viitebudjetti ovat olleet pohjana kotitehtävälle, jossa osallistujat täydentävät, poistavat ja luokittelevat hyödykeluetteloluonnosta. Kuluttajat luokittelivat hyödykkeitä välttämättömiin, tarpeellisiin ja ei-tarpeellisiin. He myös arvioivat tarvittavan lukumäärän tai käyttökerran kustakin hyödykkeestä. Toinen kotitehtävänä on ruokapäiväkirjan pitäminen neljänä päivänä. Ruokapäiväkirjat ovat perusta ruokalistalle ja päivittäisten aterioiden lukumäärälle. Ruokapäiväkirjat paljastavat, miten ruokaa valmistetaan kotitalouksissa, miten usein ostetaan eineksiä, miten usein syödään kodin ulkopuolella ja millainen ruokarytmi kotitalouksissa on.

Toinen tärkeä osa budjettien laadintaa on niiden sisältöjen hinnoittelu. Vuonna 2018 kaikki hinnat kerättiin ensi kertaa Internetistä, pääosin suurimpien kaupparyhmien sivuilta (Foodie.fi; K-ruoka.fi). Olemme käyttäneet keskimääräistä hintatasoa, ei kalleinta eikä edullisinta ja suhteessa tuotteen laatuun. Lyhytkestoisille tuotteille on arvioitu kappalemäärät vuodessa. Pitkäkestoisten tuotteiden poiston osuus on mukana budjeteissa (hankintahinta/käyttöikä). Ruokakustannukset muodostuvat aterioiden hinnoista. Kotona valmistettujen aterioiden hinnan perusta on annoskoko sekä iän ja sukupuolen mukainen energiantarve. Kodin ulkopuolella syömisen kustannukset muodostuvat pääasiassa työssä käyvien lounasruokailusta, joka on hinnoiteltu verotusarvon mukaan (6,50 € vuonna 2018). Lisäksi kodin ulkopuolella ateriointiin on va-

rattu kaikkien talouksien yli 10-vuotiaille jäsenille noin 20 euroa kuukaudessa.

Olemme rekrytoineet erilaisia kotitalouksia edustavia kuluttajia Kuluttajatutkimuskeskuksen aiemmin ylläpitämästä kuluttajaneelistasta ja Takuusäätiön kautta. Oman paneelin päätyttyä rekrytointi tuoreimpaan päivitykseen hoidettiin ulkopuolisen tutkimuksen rekrytointeihin erikoistuneen yrityksen kautta. Kuluttajien ryhmäkeskustelut on litteroitu ja aineiston analyysissä on hyödynnetty sisällönanalyysiä. Keskustelujen sisältöä on analysoitu etsimällä yhteisymmärrystä arjen välttämättömistä tarpeista, toiminnoista ja hyödykkeistä, jotta tulee toimeen, voi ylläpitää terveyttä ja osallistua.

Vuoden 2017 ensimmäiseen keskustelukierrokseen osallistui yhteensä 36 keskustelijaa, joista naisia oli 20 ja miehiä 16. Keskustelijat olivat iältään 20–71-vuotiaita, keskimäärin 42,7-vuotiaita. Yksin asuvia heistä oli 10, puolison kanssa kaksin asuvia 11 ja lapsiperheen vanhempia 15, joista 5 oli yksinhuoltajia. Taloudessa asuvien lasten iät vaihtelivat alle 2-vuotiaista lukio- ja ammattikouluikäisiin asti. Lapsiperheiden koko vaihteli kahdesta seitsemään. Puolet talouksista oli oman ilmoituksen mukaan keskituloisia, 13 pienituloisia ja 5 oli hyvätuloisia. Kahta henkilöä lukuun ottamatta kaikki osallistuvat myös toiseen ryhmäkeskustelukertaan. (Lehtinen ja Aalto 2018.)

4. Viitebudjettien sisällöt ja vertailu kulutustutkimukseen

Viitebudjettien hyödykeryhmät ovat pitkälti samat kuin Tilastokeskuksen kulutustutkimuksessa, jossa luokittelu on toimintopohjainen. Keskusteluissa kulutustutkimuksen 12 hyödykeryhmää tiivistyivät seuraaviksi ryhmiksi: ruo-

ka, vaatetus ja jalkineet, tietoliikenne, kodin tavarat ja laitteet, terveys, hygieniat ja kauneudenhoito, vapaa-aika ja harrastukset sekä erilisinä erinä asuminen ja liikenne (Lehtinen ja Aalto 2018). Viitebudjetin sisältöön ja sen kuluihin vaikuttavat kotitalouden koko sekä sen jäsenten ikä ja sukupuoli. Viitebudjetit laadittiin vuonna 2018 kaikkiaan 13 erilaiselle kotitaloudelle, joista viiden kotitalouden budjetit on esitetty taulukossa 1.

Taulukko 1 havainnollistaa erot kotitalouksien välillä. Suurimmat kustannukset ja myös suurimmat erot ovat ruoassa ja asumisessa. Ruokakustannuksiin vaikuttavat kotitalouden jäsenten energian tarve sekä kotona ja kodin ulkopuolella aterioinnin useus. Asumisen kustannuksiin vaikuttavat asunnon koko ja sen maantieteellinen sijainti. Asuinpaikka ja julkisen liikenteen sujuvuus puolestaan vaikuttavat auton välttämättömyyteen ja liikkumisen kustannuksiin.

Suomessa viitebudjetteja on tehty lyhyen aikaa kuluttajalähtöisellä menetelmällä, ja vain kaksi kertaa on arvioitu hyödykekorien sisältö. Vasta nyt voidaan tehdä vertailuja kohtuullisesta minimin mukaisesta kulutuksesta ja sen muutoksista. Hyödykkeiden hintamuutokset ovat luonnollisesti selvimpiä. Esimerkiksi ruoan ja autoilun hinnoissa tapahtuneet muutokset näkyvät myös tuoreimmissa viitebudjeteissa kustannusten laskuna verrattuna vuodelle 2015 hintapäivitettyyn budjettiin. Useimmissa kulutusryhmissä hintamuutokset ovat hyvin pieniä vuosien 2015 ja 2018 välillä. Asumisen kustannukset puolestaan ovat laskeneet aiempaan viitebudjettiin verrattuna tarkentuneen keskivuokralaskelman vuoksi.

Hintojen muutosta kiintoisampaa on eri hyödykeryhmien sisältöjen muutokset. Vuoden 2015 viitebudjetteihin verrattuna ovat kasva-

Taulukko 1. Esimerkit viitebudjeteista viidelle kotitaloudelle vuodelle 2018.

Hyödykeryhmät, €/kk	Yksin asuva M alle 45 v.	Yksin asuva N yli 65 v.	Pari, N 50+ v. työssä ja M yli 65 v.	YH-perhe, yksi leikki- ikäinen	Lapsiperhe, kaksi teini-ikäistä
Ruoka	294	179	458	341	942
Tietoliikenne ja viihde- elektroniikka.	65	65	95	65	142
Kodinkoneet, huonekalut, ym. kestohyödykkeet	37	38	49	47	68
Kodin lyhytkestoiset tarvikkeet	7	8	11	11	19
Vaatteet, kengät, laukut yms.	47	49	101	121	241
Henkilökohtainen hygienia	28	31	53	42	97
Terveydenhoidon tarvikkeet, lääkkeet, lääkärikäynnit	23	43	68	35	70
Vapaa-aika ja harrastukset	48	50	88	58	166
Sähkö ja vakuutukset	34	36	53	46	108
Yhteensä, ilman liikkumista ja vuokraa	583	499	975	767	1 852
Liikkuminen	63	52	115	70	593
Vuokra, pääkaupunkiseutu	733	896	1 128	896	1 426
Vuokra, muu Suomi	487	605	740	605	952
Yhteensä, pääkaupunkiseutu (sis. vuokran ja liikkumisen)	1 379	1 447	2 218	1 733	3 870
Yhteensä, muu Suomi (sis. vuokran ja liikkumisen)	1 133	1 156	1 830	1 442	3 396

neet tietoliikenteen, vapaa-ajan ja terveyden hoidon kustannukset. Korkeammat tietoliikennekustannukset lapsiperheissä johtuvat siitä, että kuluttajien mielestä yläkouluikäisellä on tarpeen oma kannettava tietokone, jota he tarvitsevat koulutehtävissä. Vapaa-ajan menot olivat aiemmassa budjetissa hyvin vaatimattomat. Kuluttajat korostivat harrastusten tärkeyttä lapsille ja esittivät harrastusmenojen lisäystä edes yhden kohtuuhintaisen maksullisen harrastuksen mahdollistamiseksi. Terveydenhoidon menot puolestaan kasvoivat, koska naisille on vuodelle 2018 lisätty ehkäisytablettien kustannukset. Myös satunnaisten reseptilääkkeiden kustannuksia pidettiin tarpeellisena sisällyttää budjettiin. Reseptilääkekulut lisättiin itsemaksetun osuuden iän ja sukupuolen mukaisena mediaanikuluna, mikä korottaa erityisesti yli 65-vuotiaiden lääkemenoja.

Ruokakustannusten alenemiseen vaikuttaa viimeaikainen ruoan hinnanalennus, mutta sitä enemmän se, että lounasruokailua on kolmena päivänä viikossa aiemman viiden kerran sijaan henkilöstöravintolassa. Kertojen harvenemiseen vaikuttaa yhtäältä lounasruoan kaluus, mutta myös työn tekemiseen liittyvä muutos, sillä monet tekevät etätöitä.

Osallistuminen on budjeteissa mukana kaikissa kulutusmenoryhmissä, kuten voi ruokailla muiden kanssa, osallistua perhejuhliin siisteissä vaatteissa, harrastaa, tavata muita ihmisiä, hoitaa sähköisesti pankkiasioita, viranomaisasioita tai yhteyksiä omaan lähipiiriin ja huolehtia hygieniasta. Laadituissa viitebudjeteissa osallistuminen itselle tärkeiden yhteisöjen toimintaan on näkynyt sitä selvemmin mitä nuukemmista taloudellisista resursseista on keskusteltu, kuten työttömyyden tai pitkäaikaisen sairauden kohdatessa.

Viitebudjettien kustannukset ovat edelleen vaatimattomat vastaavien kotitaloustyyppien keskiarvoon verrattuna. Viimeisin Tilastokeskuksen kokoama kulutustutkimus on vuodelta 2016. Siihen verrattuna pääkaupunkiseudulla asuvien viitebudjetit kattoivat 55–75 prosenttia vastaavien talouksien valtakunnallisesta keskiarvosta. Muualla Suomessa asuvilla viitebudjettien kattavuus oli vielä pienempi ja Helsingissä, jossa asumiskulut ovat suuremmat, viitebudjettien kokonaiskulutus oli lähempänä kulutustutkimuksen mukaista keskiarvoa. Viitebudjettien kulutusryhmistä vaatimattomimmat olivat kodin lyhytkestoiset tavarat, vapaa-aika ja terveydenhoito, joiden välttämättömiksi katsotut menot kattoivat useimpien vastaavien kotitalouksien todellisista menoista alle 40 prosenttia.

5. Hyödyntäminen ja haasteita

Viitebudjetit antavat konkreettista tietoa siitä, mitä eläminen maksaa. Suomessa viitebudjetit on hyödynnetty Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen (THL) toteuttamassa perusturvan riittävyden arvioinnissa, kun on selvitetty yksittäisten etuuksien ja perustoimeentuloon vaikuttavien tekijöiden kokonaisuutta ja etuuksia saavien kotitalouksien toimeentuloa. Lain (1064/2010) mukaan arviointi on tehtävä joka neljäs vuosi (Finlex 2010, THL 2011; 2015). Esimerkiksi vuonna 2015 yksinasuvalla työttömällä, opiskelijalla tai sairauspäivärahaa saavalla perusturva kattoi 71 prosenttia viitebudjetin kulutuksesta. Perusturvan varassa olevien tulotaso oli tuolloin noussut, sillä vuonna 2011 perusturva kattoi 63 prosenttia viitebudjetista. (THL 2011; 2015.) Näissä arvioinneissa viite-

budjetin sisältö oli sama, ainoastaan yksi hintapäivitys oli tehty arviointien välissä.

Kohtuullisen minimin viitebudjetit ovat olleet pohjana THL:n minimibudjettiköyhyysrajan määrittämisessä. THL:n mukaan minimibudjettiköyhyysraja tavoittaa syvempää köyhyyttä kuin yleisesti käytetty mittari 60 prosenttia väestön mediaanitulosta. Lisäksi minimibudjettiköyhyysrajassa huomioidaan asuminen. (Moisio ym. 2016; Mukkila ym. 2017.) Viitebudjetiteja on hyödynnetty köyhyysmittarin rakentamisessa Suomessa, Belgiassa ja Espanjassa (Penne ym. 2016; Mäkinen 2017). Viitebudjetti voisi olla käyttökelpoinen köyhyysmittarin rakentamisessa, mutta budjetiteja on tehty toistaisesti lyhyen aikaa erilaisin menetelmin, joten kehitystyö on kesken, eikä kaikkia ongelmia budjettien laadinnassa ole ratkaistu.

Talous- ja velkaneuvonta on käyttänyt budjetiteja oheismateriaalinaan. Tuoreimpana esimerkkinä on Takuusäätiön ja Marttaliiton ”Rahat riittää”-hanke, jossa viitebudjettien pohjalta on laadittu infograafeja neuvontatyöhön asiakkaiden oman talouden tarkasteluun (Takuusäätiö 2018). Lisäksi viitebudjetiteja on käytetty materiaalina tutkimuksissa, selvityksissä, opetuksessa sekä viranomaisten työssä. Ensimmäisten viitebudjettien pohjalta on tehty laskelma niiden hiilijalanjäljestä (Lettenmeier ym. 2012). Yksittäiset kuluttajat ovat olleet kiinnostuneita budjeteista esimerkiksi eroti-lanteissa arvioitaessa lasten kulutuksen kustannuksia.

Euroopan unionin rahoittamat hankkeet ovat tähänneet viitebudjettien käytön yleistymiseen unionin alueella sekä laadintamenetelmän yhdenmukaistamiseen. Suomi on ainoana pohjoismaana laatinut viitebudjetiteja lähes samanlaisella menetelmällä kuin mitä Iso-Britannia tai unioni edistää. Muissa Pohjoismais-

sa asiantuntijoiden rooli laadinnassa on suuri, eikä kuluttajaryhmiä ole kovin paljon hyödynnetty. Laadintamenetelmien erilaisuus vaikeuttaa maiden välillä tehtäviä vertailuja, jotka ovat haasteellisia muutenkin, muun muassa kulttuurierojen vuoksi.

Viitebudjetit ovat saaneet arvostelua siitä, että laskelmat on tehty suppean kuluttajajoukon näkemyksistä ja niissä on tehty erilaisia olettamuksia ja kompromisseja laadintaprosessin aikana. Yleisesti oletetaan, että esimerkiksi talouksien jäsenet ovat terveitä (ei kroonisia sairauksia), ja sen mukaisesti lääkemenot ovat alhaiset. Iäkkäillä saattaa olla sairauksia, joiden hoitaminen on kallista. On vaikea ottaa kantaa, mihin sairauksiin lääkemenot kohdennetaan. Asumisessa on tehty olettamus vuokra-asumisesta. Esimerkiksi Suomessa pienituloisista suurin osa asuu vuokralla, vaikka enemmistö suomalaisista asuu omistusasunnoissa (Kauppinen ym. 2015). Asumisen kustannuksia arvioitaessa on huomioitava eri alueiden vuokrataso, asuntolainan kohtuulliset lainanhoitokulut tai mikä on sopivan kokoinen asunto kullekin taloudelle. Lainanhoitokulujen suuruuteen vaikuttaa lainan määrä, korko ja pankin asiakkuus. Suomen lisäksi monessa maassa asumisen kustannukset vaihtelevat maan eri alueiden välillä.

6. Lopuksi

Olemme laatineet kohtuullisen minimin viitebudjetit, esimerkkilaskelmat, 13 erilaiselle kotitaloudelle konsensuaalisella menetelmällä. Olemme tehneet laskelmat kotitalouden tarvitsemien lyhytkestoisten ja pitkäkestoisten tavaroiden ja palveluiden kulutusmenoista. Käyttämämme menetelmä sisältää ryhmäkeskusteluja,

kotitehtäviä ja parityöskentelyä kuluttajien kanssa sekä asiantuntijoiden konsultointia ja arviointia viitebudjettien sisällöistä. Erilaisista elämäntilanteista ja työmarkkina-asetuksista lähtöisin olevien ihmisten näkemykset ovat keskeisiä kohtuullisen minimin mukaisen kulutuksen määrittelyssä, konkretisoinnissa sekä yhteiskunnallisen osallistumisen arvioinnissa tämän päivän Suomessa. Pidämme keskusteluihin osallistuneiden kuluttajien määrää riittävänä. Olemme vuodesta 2010 lähtien pitäneet samalla keskustelurungolla 35 ryhmäkeskustelua ja niissä on ollut mukana yhteensä 104 henkilöä.

Arkielämän jäsentäminen kulutuksen avulla on toiminut hyvin. Ihmisten on helppo puhua siitä ja havainnollistaa kulutusmahdollisuuksia sekä siihen liittyviä valintoja. Ulkopuolisena on helppoa osoittaa, mitkä hyödykkeet tulee toisille taata. Sen sijaan syvälinen pohdinta toisen talouden mahdollisuuksista ja toimintatavoista on vaikeaa. Kussakin tapauksessa on kyse ainutlaatuisesta kontekstista, johon vaikuttavat kokemukset, tiedot ja taidot sekä vaihtuvat elämäntilanteet. Laadinnassa tasapainotellaan tarpeiden määrittelyn, nyky-yhteiskunnan kulutuksen ja osallistumismuotojen sekä subjektiivisten kokemusten välillä (Aatola ja Viinisalo 1999; Saunders ja Bedford 2017).

Viitebudjettien taso on niukka. Stormsin ja Van den Boschin (2009) mukaan viitebudjetit voivat olla tasoltaan alhaisempia silloin, kun taustalla vaikuttavat yhteiskunnan muut rakenteet, jotka lisäävät talouksien toimintamahdollisuuksia. Myös ranskalaiset viitebudjettien laatijat (ONPES 2014) ovat pohtineet julkisten palvelujen huomioimista budjeteissa. Esimerkiksi Suomessa Tilastokeskus (2018) on laskenut hyvinvointipalvelujen arvon olleen keskimäärin

7 100 euroa kotitaloutta kohden vuonna 2016, ja eniten vastinetta maksetuille veroille on saatu koulutuksesta ja terveydenhoidosta. Ranskalaiset (ONPES 2014) ovat kiinnittäneet huomiota myös Doyalin ja Goughin (1991) tarvitteoriaan, josta he nostavat esiin terveellisen ympäristön ja fyysisen turvallisuuden. Ilman ja veden säästämisen ja turvallisen elinympäristön saavuttaminen ovat asioita, joihin ei voi itse aina vaikuttaa (Gough 2017). Aatola ja Viinisalo (1995) totesivat, etteivät kestävän kehityksen tavoitteet ja elämän riittävät taloudelliset edellytykset voi olla ristiriidassa. Ilmastonmuutos ja kestävä kehitys vaikuttavat kulutukseen ja siten myös viitebudjetteihin ja tulevaisuuden hyvinvointiin. Laaditaanko tulevaisuudessa budjetteja kuluttajien ja asiantuntijoiden tiiviimmässä yhteistyössä laadintaprosessin aikana, jotta kestävä kehitys voidaan edistää? □

Kirjallisuus

- Aatola, L. (2004), ”Näkökulmia kohtuulliseen kulutukseen”, teoksessa Ahlqvist, K. ja Raijas, A. (toim.) *Erilaisia kulutusuria Suomessa*, Tilastokeskus.
- Aatola, L., ja Viinisalo, M. (1999), *Mitä eläminen maksaa? Tarvebudjetti vähimmäisturvan arvioinnin tukena*, Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus STAKES raportteja 237.
- Aatola, L., ja Viinisalo, M. (1995), *Kohtuullinen kulutus- määrittelyn ja mittaamisen mahdollisuuksia ja ongelmia*, Kuluttajatutkimuskeskuksen julkaisu 1/1995.

- Borgeraas, E. (1987), *Et standardsbudjett for forbruksutgifter*, Statens institutt for forbruksforskning SIFO rapport nr 101.
- Bradshaw, J., Middleton, S., Davis, A., Oldfield, N., Smith, N., Cusworth, L., ja Williams, J. (2008), *A minimum income standard for Britain. What people think?*, Joseph Rowntree Foundation, <https://www.jrf.org.uk/report/minimum-income-standard-britain-what-people-think> (viitattu 15.10.2018).
- ONPES (2014), *Reference budgets. Study conducted at the request of the French National Observatory on Poverty and Social Exclusion (ONPES), Final report*, Observatoire national de la pauvreté et de l'exclusion sociale, <http://www.onpes.gouv.fr/le-rapport-de-l-onpes-2014-2015-485.html> (viitattu 14.5.2018).
- Davis, A., Hirsch D., ja Smith N. (2010), *A minimum income standard for the UK on 2010*, Josef Rowntree Foundation, <https://www.jrf.org.uk/report/minimum-income-standard-uk-2010> (viitattu 14.5.2018).
- Deeming, C. (2011), "Determining minimum standards of living and household budgets: Methodological issues", *Journal of Sociology* 47: 17–34.
- Deeming, C. (2010), "The Historical Development of Family Budget Standards in Britain, from the 17th century to the Present", *Social Policy & Administration* 44:765–788.
- Doyal, L., ja Gough, I. (1991), *A Theory of Human Need*, MacMillan Education Ltd.
- Finlex (2010), "Laki 1064/2010 kansaneläkeindeksistä annetun lain muuttamisesta", <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2010/20101064> (viitattu 28.12.2018).
- Fisher, G.M. (2007), *An Overview of Recent Work on Standard Budgets in the United States and other Anglophone Countries*, <https://aspe.hhs.gov/system/files/pdf/180341/report.pdf> (viitattu 14.1.2019).
- Goedemé, T., Storms, B., Penne, T. ja Van den Bosch, K. (toim.), (2015), *Pilot project for the development of a common methodology on reference budgets in Europe. The development of a methodology for comparable reference budgets in Europe – Final report of the pilot project*, European Commission.
- Gough, I. (2017), *Heat, Greed and Human Need. Climate Change, Capitalism and Sustainable Wellbeing*, Edward Elgar Publishing Ltd.
- Kauppinen T., Hannikainen-Ingman, K., Sallinen, S. ja Viitanen, V. (2015), "Pienituloisten asuinolot", Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen työpapereita 22.
- Lehtinen, A-R. ja Aalto, K. (2018), *Mitä eläminen maksaa? Kohtuullisen minimin viitebudjettien päivitys vuodelle 2018*, Helsingin yliopisto, Valtiotieteellisen tiedekunnan julkaisuja 101, <http://hdl.handle.net/10138/261735> (viitattu 16.11.2018).
- Lehtinen, A-R. & Aalto, K. (2014), *Viitebudjettien päivitys vuodelle 2013. Mitä eläminen maksaa?* Kuluttajatutkimuskeskuksen tutkimuksia ja selvityksiä 3/2014, Helsinki, [https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/152407/VB_2014_rev%20\(julkaisu\)_2016.pdf?sequence=3](https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/152407/VB_2014_rev%20(julkaisu)_2016.pdf?sequence=3) (viitattu 14.9.2018).
- Lehtinen, A-R., Varjonen, J., Raijas A., Aalto K. ja Pakoma R. (2010), *Mitä eläminen maksaa? Kohtuullisen minimin viitebudjetit*, <http://hdl.handle.net/10138/152360> (viitattu 14.9.2018).
- Lettenmeier, M., Hirvilammi, T., Laakso, S., Lähteenoja, S. ja Aalto, K. (2012), "Material footprint of low-income households in Finland. Consequences for the sustainability debate", *Sustainability* 4: 1426–1447.

- Mack, J. ja Lansley, S. (1985), *Poor Britain*, Georg Allen.
- Moisio, P., Mukkila, S., Ilmakunnas, I., Mäkinen, L. ja Saikkonen, P. (2016), *Perusturvan riittävyys ja köyhyys*, http://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/131346/URN_ISBN_978-952-302-743-5.pdf?sequence=1 (viitattu 14.9.2018).
- Moisio P (2009), *Vähimmäisturva ja köyhyysraja Suomessa*. <https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/80420/9c49c982-c5bc-45ed-aced-e9126c063697.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (viitattu 28.12.2018).
- Mukkila S., Ilmakunnas, I., Moisio, P. ja Saikkonen, P. (2017), *Perusturvan riittävyys ja köyhyys 2017*, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-302-938-5> (viitattu 14.9.2018).
- Mäkinen, L. (2017), ”Viitebudjetti köyhyyden mittarina – muuttuuko köyhyyden kuva?”, *Yhteiskuntapolitiikka* 82: 153–164.
- Penne, T., Cussó Parcerisas, I., Mäkinen, L., Storms, B., ja Goedemé, T. (2016), “Can reference budgets be used as a poverty line?”, *ImProve Discussion paper 16/05*, http://improve-research.eu/?page_id=37 (viitattu 28.9.2018).
- Rowntree, B.S. (1901), *Poverty: A Study of Town Life*, Macmillan.
- Saunders, P. ja Bedford, M. (2017), *New minimum healthy living budget standards for low-paid and unemployed Australians*, <http://unsworks.unsw.edu.au/fapi/datastream/unsworks:46140/binc76de784-a739-416b-9361-6ebb285882ea?view=true> (viitattu 14.9.2017).
- Sen, A. (1995) *Inequality re-examined*, Clarendon Press.
- Storms, B. ja Van Den Bosch, K. (2009), “Mutual learning on reference budgets: lessons learned”, teoksessa Warnaar, M., ja Luten, A. (toim.), *Handbook of Reference Budgets. On the design, construction and application of reference budgets*, European Consumer Debt Network ECDN.
- Takuusäätiö (2018), *Mitä eläminen maksaa?*, <https://www.takuusaatio.fi/itseapu/mita-elaminen-maksaa> (viitattu 28.12.2018).
- Tilastokeskus (2018) *Hyvinvointipalvelujen arvo kotitaloudelle on keskimäärin reilut 7 000 euroa vuodessa*, http://tilastokeskus.fi/til/ktutk/2016/ktutk_2016_2018-10-02_fi.pdf (viitattu 8.10.2018).
- THL (2015), *Perusturvan riittävyyden arviointiraportti 2011–2015*. Perusturvan riittävyyden II arviointiryhmä, Terveyden ja hyvinvoinnin laitos työpapereita 1/2015, Helsinki.
- THL (2011), *Perusturvan riittävyyden arviointiraportti*, Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen Avauksia 4/2011, Helsinki.
- Toivonen, T. (2008), ”Kulutussyhteiskunnan aamusarastus Suomessa kulutustutkimusten valossa 1890–1928”, teoksessa: Ahlqvist, K., Rajas, A., Perrels, A., Simpura, J. ja Uusitalo, L. (toim.), *Kulutuksen pitkä kaari, niukeudesta yksilöisiin valintoihin*, Palmenia.
- Warde, A. (1996), “Afterword: The future of the sociology of consumption”, teoksessa S. Edgell, S., Hetherington, K., ja Warde, A. (toim.), *Consumption Matters: The Production and Experience of Consumption*, Blackwell.
- Warnaar, M. ja Luten, A. (2009), *Handbook of Reference Budgets. On the design, construction and application of reference budgets*, European Consumer Debt Network ECDN.